

SÁNDOR IVÁN

Intenzív és autonóm jelenlét

„Szerettem olvasni ott...”

(Virginia Woolf)

Másképpen olvasok mint régebben. Kevés mondat állít meg.
Kezdd újra!

De továbbra is átrohanok az oldalakon, a bekezdéseken. Távoll maradok így talán jelentékeny gondolatoktól, meghallásra méltó beszédmodoktól is. Amíg le nem lassít egy mondat és meg nem érzem önmagam intenzív jelenlétét abban, amit olvasok? Amíg csendet nem teremt bennem (akárcsak) néhány szó, és át nem emel abba a világba, ahonnan a „néma dolgok szólnak hozzám”?

Hofmannsthal e négy szava lám megállít. Visszalapozok.

Száz éve lázasabbak voltak a mondatok. Ezt belekalkulálom hangzásukba, miközben magukkal húznak egy korántsem távoli világba. Befelé. Önmagamba: „minden részre esett előttem, és a részek újabb részekre, és már semmi sem hagyta, hogy egyetlen fogalommal átfogjam. A szavak egymástól elszakadva úsztak körülöttem, azok felé a szavak felé siettek, amelyek engem néztek, feszülten, amelyekbe ismét bele kellett nézmem... az egész egyfajta lázas gondolkodás, de olyan anyagban való gondolkodás, amelyik közvetlenebb, folyékonyabb inkább, mint a szavak. Ez is örvénylés, de olyan, amelyik úgy tűnik, nem a feneketlenségbe vezet, mint a szavak örvénye, hanem valahogy önmagamba...”

A néma, az ismeretlen, a névadásra váró dolgok vonzanak magukhoz. Meg az a „technika”, ahogy mások felfedik önmagukban a megszólításra várakozó rétegeket azokban a tartományokban, amelyek megegyeznek az érvényben lévő kifejezések, az elkoptatott hétköznapi ítéletek nevetséges elégtelensége miatt érzett feszültséggel.

Ahhoz az utazáshoz kell megteremtened magadban a csendet, amely időig vezet.

A csendnek is vannak változatai.

Ez intenzív csend; aktív kontemplativitás.

Olvasom Györe Balázs új kis könyvét (regény? szöveg? istenem, mi is? nem mindegy?), mondom neki: az a jó benne, hogy még a korábbi munkáinál is lejjebb jutott önmagában; továbbá hogy tud a fogalmilag megközelíthetőről is úgy beszélni – például az időről –, mint egy tárgyról, emlékről, mint a kézmelegről. Olvasom Földényi F. László kisesszéjét a lassúságról: „...minél hangosabb a világ... annál lázítóbb lehet a csend... A gyorsaság mérőeszköze az óra; Cage azonban olyasfajta lassúságra vágyott, amely órával mérhetetlen. Ez a lassúság a belső szellemi összeszedettség jele.” Olvasom Füzi László új tanulmánykötetét és megállít a bevezető néhány mondata: „A magyar kultúra legnagyobb gondjának azt tartom, hogy ... egy pillanatra sem áll meg eltűnődni azon, hogy mi történt és történt-e valami... A csend, a tűnődés, a megértésre való törekvés hiányzik...”

Két-három évenként magamhoz húzom Virginia Woolf esszéit. Nézzük csak meg újra az *Olvasás* címűt. Vissza a karosszékhez. A könyvespolchoz (hosszú, alacsony szoba, apró, megbarnult könyvekkel, fóliánsokkal, testes hittudományi kötetekkel, a könyvszekrényen faragott madarakkal), amit úgy szeret (távoli vidékre nyíló kilátás-

sal, a mocsári fák árnyékában az Északi-tenger kék vonalával). „Egy halovány karszéket az ablak elé húz az ember, hogy a vállán át hulljon a lapra a fény.” A külső képet „néha keresztetzi a füvet nyíró kertész árnyéka, amint gumicsizmában fel-alá vezet a póniját, a gép aprót nyikordul, és az imént vágott mellé megint egy széles karéj zöldet hasít”. Minden – a póniját vezető kertész is – része a könyvnek. A lapokon megelevenedő arcok, a könyvespolcon őrzött fagyümölcs illata, a képzelet bakugrásai, játékbá lendülő regényalakok időben-térben együttes kalandozása.

Ma a karosszék egy expresszvonat ülése, a táj a vonatablakon túli villanássorozat. Tudom, nemcsak engem foglalkoztat a „néma dolgok” meghallása a száguldásban. Öröm, hogy a fiatalabb, az egész fiatal nemzedékhez tartozókat is. Földényi esszéjéből, a *Lassúság dicséretéből* idéztem. Babarczy Eszter is az *intenzív jelenlét* lehetőségeit keresi. Schein Gábor Pilinszky csendpoétikáját elemezte nemrég.

Önmagam felé indít el Füzi László kötete is. Gondolkodásának, beszédmódjának lényege: tünődés a „dolgok” együttlátásához.

Mit szólít meg bennem?

Érdekes, hogy Platónról Wittgensteinig a nyelvben való kételkedés, a szavakkal, a leírhatósággal szembeni elégedetlenség, a csend igénye, a meg nem nevezetőségre való belenyugvás, a nyelvben, a szavakkal, a leírással, a megnevezésekkel fejeződik ki. A csend, amely ennek az „átfordításnak” a színhelye, valójában belső küzdőtér. Egzisztenciális sűrűsödés. A meg nem ismerhetőség és értelmezés, az elnémulás és névkeresés kavargása. Olyan folyékonyság, amelynek jellege korszakonként átszíneződik. Ha a racionális áthevitettség a modernség belső csend igényének, ha a töredékek szigetvilágában való kalandozás a posztmodernitásének, akkor a kontemplatív aktivitás otthonteremtő „elnémulása” talán az előttünk álló korszak „lassításának” a fokozata lehet. Hofmannsthal még ez a felismerés nyugtázta le: „semmi sem hagyta, hogy egyetlen fogalommal átfogjam”. Ma már az a törekvés is felér egy szembeszegüléssel, miszerint a megnevezésekkel átfoghatatlan észleletek az *együttlátás igényével* legyenek megközelíthetők. Füzi László írásai az atomizálódott folyamatok, a szórtságok erőterében „hoznak játékbá” különböző elemeket. Az elmúlt esztendő „újdonsgái” foglalkoztatják: a kultúra átalakulása, az értelmiség helyzetének változása, a tudományos gondolkodás hatásmechanizmusa, a változó művészetfelfogások, a poétikák pluralizmusának megjelenésformái egy-egy életműben.

Kötetének borítója Benes József *Egyszer volt állatok* című színgazdag, fekete alapozású képe alapján készült. Erről a festészetről írja hozzá hasonlóan „humanizálnunk kell a magunk világát, még ha tudjuk is, hogy bármikor eltűnhet az, amibe kapaszkodunk”. Tolnai Ottót idézi, aki Benes képei előtt mondja: „Ez már a vég utáni tájkép...”

Kézbeveszem a könyvet. Becsukom a könyvet. Fellapozom újra az *Olvasást*: „Olvastam és már nem olvasok, elindulok... hogy a kilátást vegyem szemügyre.”

Milyen tájról beszél Tolnai Ottó? Miközben látja, amit lát, mit látok én? Mit hívnak elő a befelé elindító mondatok? Mi neveződhet meg a csendben, amit a *Balvégetű évtized?* írásai teremtenek meg bennem?

A kilencvenes évek közepének új látványa. Miközben a diktatúrák és féldiktatúrák letűntek, miközben fél évtized nagy változásokat hozott a világ gazdasági és társadalmi körülményeiben, miközben az élet korábbi ellentmondásai részben megmaradtak, részben eltűntek, részben egészen új ellentmondásoknak adták át a helyüket, megváltozott az európai demokrácia *jellege*. Megváltozott a teherbírása, a problémamegoldó hatékonysága. *Egész szerkezetete*. Nemcsak az tűnt el, amit a FAL eltűnése jelképezett.

Nemcsak megtörtént mindaz, ami annyiszor és annyi felől értelmezve 1989 óta úgy történt meg, hogy néhol és néha mintha nem is történt volna túl sok. Olyan, egyelőre még „némán kavargó” események részesei vagyunk, amelyek *átformálják* az európai ember helyzetét, benső világát, gondolkozását, mentalitását. Egész kultúráját. Ezek a „némán kavargó” események ott vannak abban az új erőterben, amelyben a művek, a művészeti felfogások és megközelítések is kavarnak.

Nemcsak a volt szocialista országokban, de Nyugaton is elérte a polgárságot, az értelmiséget a globális konkurenciaharc, az értékek omlása, a kapcsolatok szétesése. Megingott a jólét, a szolidaritás, a személyes szabadság *együttes* lehetősége. Szembekerültek a demokratikus és liberális értékrendek. Szembekerült egymással a jólét és a szolidaritás, a demokratikus értékek és a személyes szabadság. Ám nemcsak az európai hatalmi központok (ami természetes), de az értelmiség legjobbjai, maga az európai szellem sem képes kellő jelentőségében felfogni és kinyilvánítani, hogy a személyes szabadság veszélyeztetettségének a demokratikus rendszerekben is új változatai vannak kialakulóban. A felerősödő érdekhajszka, az idegengyűlölet, az autoritárius lépések a mai európai problémákból egy olyan „kiút” lehetőségét „játszatják” be az alternatívák közé, amelyet Ralf Darendorf – azon kevesek egyike, aki ismeri a csendet, amelyben az új „külső látvány” megnevezést kaphat – „Szingapúr-modellnek” keresztelt el: „Jólét – igen, társadalmi összetartás – igen, egyéni szabadság – nem.”

Ezt mondja: „Európában az utóbbi öt-hat évben hatalmas, nem várt gazdasági, társadalmi és politikai kihívásokkal kerültünk szembe, és nem tudjuk, hogy boldoguljunk velük... A középosztály belülről szétesik. A versengés olyan érték lett, ami kitaszítja az összetartást és a társadalmi kapcsolatokat. A globális konkurencia megingatta az értékrendet, a gyönyörű európai életmodellt... az egyre többen lévő megrémült emberek védve kiváltságos helyzetüket, félve attól, hogy lecsúsznak a „szükségtelen” embercsoportba, szorongva a saját és gyermekeik jövőjéért, a társadalmi protekcionizmusban, az idegenek gyűlöletében és a velük szembeni agresszivitásban találnak menedéket. Ők nem fogják elkötelezni magukat demokratikus és még kevésbé liberális értékek mellett... Nem tudjuk, hová vezet ez a folyamat. A következő évtized olyan jelenségeket hoz magával, amelyekkel szemben egyre nehezebb lesz megvédeni a XX. századi európai értékrendünket, a szabadságot, a szolidaritást és a jólétet. A globális konkurencia világában egyre veszélyesebbé válik az ázsiai értékrendszer.” Továbbá: az „ázsiai értékrendszer” megfelelő életszínvonalat, biztonságos öregkort jelent, de a „kötelező rendet” is, aminek „megzavarása” a személyes szabadság fenyegetettségét hozza magával; erre van már csábítás Európában is; nő a hiányérzet az autoritárius berendeződések iránt; *„az utóbbi harminc év alatt az európai demokrácia a felismerhetetlenségig megváltozott”*.

Darendorf mindezt az Európa nyugati régiójában szerzett, továbbá a világfolyamatokból nyert tapasztalataira alapozza. Azt hiszem, mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy nemcsak az európai (és a világ) demokratikus rendszereinek szerkezetei változtak meg, de megváltozott a demokráciára-piacgazdaságra, illetve a diktatúrára-tervgazdaságra való berendezettség ellentéte is. *Amorf* formációk terjednek. Eltolódtak a centrumok a világgazdaságban. Új paradigmák alakulnak. Kifáradások. Felbukkanások. Bizonyosságaként annak, hogy a „történelem vége” divatteória, amelyet máris továbbfűjt a széljárás. A „kis tigrisek” piactudományában és féldiktatúrákban ugranak ki. Európa mint centrum átadta helyét Észak-Amerikának. De Észak-Amerika centrumhelyzete is megszűnőben. Ez a kavargás emlékeztet arra, amit Guglielmo Ferrero hetven éve az ókori

civilizáció átrendeződéséről írt. Bibó István sokat tanult tőle. De ki beszél ma Európában Ferrero gondolatairól? Ki beszél ma nálunk Bibó gondolatairól? Az európai és a világ szellemi elitjében inkább Fukuyama divatos. Jó néhányan beszélünk már egy ideje – amióta a „történelem vége” teória a közvéleményben a csúcson van – arról az ironikus paradoxonról, hogy miközben Fukuyama egy idealizált államstruktúrában látja kimerevithetőnek a történelmet, addig a „szeme előtt”, és nem egyszerűen a saját régiójában, de a saját országában is formálódik a jóslataitól *elűtő* új paradigma.

Bontsuk még tovább a kavargó látvány rétegeit. Európa kifáradása, centrumhelyzetének változása magával hozza kulturális dominanciájának gyengülését. Mindaz, amit az európai kultúra identitásának tekintünk, egy multikulturális miliő részeként jelenik meg, mint az *egyik* miliő teljesítménye, nézőpontja, értékrendszere, illetve mindennek megingása, bomlása. A folyékonyásban arra sincs még válasz, hogy a kulturális miliők, amelyek a művészetek, a gondolkodásmódok mellett magukba foglalják a vallás, a különböző istenhitek és dogmák, szokások, sőt a hétköznapi élet megannyi mozzanatát – akár az étkezési hagyományokat, általában a mértékekhez, a mértéktelenségekhez való viszonyt, így a jólét megszokását, az éhhalál mindennapiságának megszokását is –, nos, még nem tudjuk, hogy ezek a kulturális miliők megértő vagy szembenálló viszonyt alakítanak-e ki egymással.

Erről a képről – amelyben benne vagyunk – beszél Tolnai Ottó Benes József festménye előtt.

Ennek a kavargásnak a látványát hívják elő bennem Füzi László írásai.

Vajon az európai kultúra egy évszázada tartó paradigmaváltása befejező korszakaként, vagy már egy újabb és teljességgel másféle kultúrhistoriai korszak kezdeteként látják egyszer évtizedünket azok, akiket az ilyen kérdések talán majd foglalkoztatnak még? Minden megrázkódatással és átformálódással együtt járt – és gyanítom, hogy ez változatlanul érvényes lesz – egy-egy korszak tudományos eszméinek, gondolkodásmódjának, illetőleg a rájuk alapozott zártabb rendszereknek a gyengülése. Amiként milder kavargással-változással együtt jár a még néven nem nevezett megnevezéséhez elengedhetetlen kontemplativitás. A belső szellemi összeszedettség, az új fogalmak keresése az értelmezési kódokkal, a kialakult megközelítési technikákkal szemben. Különösképpen átélem annak az elengedhetetlenségét, hogy például egy regény, egy vers befogadási-értelmezési stratégiáinak *mögöttésében* működik a kor és a mű közötti – persze a közvetlennél rejtélyesebb – kapcsolat; továbbá, hogy egy mű szerkezeti-nyelvi átvilágításában domináns szerepe van annak, hogy miképpen „fog kezét” egy regény, egy vers a névtelennel, milyen tört részét hozza észleletközébe a még ismeretlennek.

A kultúra megrázkódatásának kiindulópontja az élet irányváltozása – erről szólnak Füzi László tanulmányai. Az értelmiség helyzetének, a művészet és társadalom kapcsolatának, az irodalom nyilvánosságának, értékrendjének, a kortárs írók poétikáinak átformálódása foglalkoztatja. A változások három rétege: a *historiai*, a *kulturális*, az *esztétikai*. Nem csillapítja közben a belső, a külső kavargást. Az aktív kontempláció s az összegezhetetlenség egymással nem ellentétesek. A lényeg az összpontosítás, az *együttlátás*.

Azokat az irodalomtörténészeket, akik erre törekednek, a mai közfelfogás szereti a vállalt elvek, megközelítések, beszédmódok tekintetében legalább háromfelé osztatni. A scientisták, a műértelmezők, az esszéírók. Füzi mindhárom megközelítési lehetőség-ből merít. Ez töprengő, a historiai és az esztétikai analízist egymáshoz közelítő hangvételt eredményez. A mesterek – úgy gondolom – Béládi Miklós, Vekerdi László, Iliá Mihály. Az egyikőtől az egymástól eltérő poétikájú művek érték-központú megközelíté-

sét tanulja, a másiktól a művek mögött változó világ és a változó kultúra iránti figyelmet, a harmadiktól a meditatív hajlamot, a szerénységet. Ami ezt a sokféle érdeklődést és szólamot egyberántja: a megszólalásban – írjon társadalmi analízist, kultúramorfológiát, verselemzést, regényértelmezést – az *egzisztenciális érdekelttség*. Azt, amit tárgyjal, a saját életproblémájaként közelíti meg. Ez az olvasói–gondolkozói–értelmezői pozíció alkalmas rá, hogy az erőteljes identitástudat és a paradigmaváltás iránti nyitottság ne kerüljön egymással ellentétbe. Példának hoznám erre a Németh László-életműhöz való viszonyát. Két korábbi kötetében már több írást tett közzé Némethről. A *Tanu* nagyjelentőségű jelen-jövőképeinek elemzésétől eljutott odáig, hogy („ugyanakkor”) Németh lét- és irodalomszemléletében felfedezzen egyfajta tizenkilencedikszázadiséget. A népi irodalom és benne Németh szerepének értelmezésében – éppen az általa közzétett Veres Péter-levelezésben foglaltak alapján, ahol is Németh maga írja le: „...én erőszakoltnak érzem a közéték kerítésemet... ti is csak így vagytok velem...” – eljutott a népi irodalom idejétmúltságának és Németh más irányokba forduló gondolkodásának elemzéséig. Az életműnek a huszadik századi magyar irodalomba való erős beágyazottsága az ő számára nincs ellentétben azzal, hogy 1995-ös összefoglaló tanulmányában leírja: „...mintha Németh László a mai életünkbe már nem szólna bele úgy, mint ahogy azt már korábban tette, ami nem jelent sem többet, sem kevesebbet, minthogy körülötünk ismét megváltozott a világ...” A kötet lezárása után megjelent regénypoétikai tanulmányában két regényírói látásmódot, poétikát, hangot elemezve – Némethét és Kunderát – arról beszél, hogy mi különböztet meg egy újabb regényírói korszakot a korábitól.

Az együttlátás érvényesül abban is, ahogy a kilencvenes évek paradigmaváltását az értelmiségi életforma alapvető megváltozásának, továbbá az esztétikai nézőpontoknak és technikáknak az értelmezésével közelíti meg. Olyan kérdések felett töpreng, mint például az, hogy a műveket összekapcsoló viszonyítási rendszerek kultúrává formálódhatnak-e még. Nem tudom, hányszor írja le ezt a szót a kötetben: magyar. A gondolkodás morfológiája, a mentalitás, a személyes érdekelttség hitelesíti, hogy minden őt foglalkoztató dilemmát *természetszerűen* a magyar kultúra, a magyar irodalom, más írásaiban a határon túli magyarság iránti elkötelezettséggel tárgyal. Arra, hogy a közép-európai sorsközösség – aminek tudatából és időszerűségéből szinte semmi maradt, mert, úgy látszik, nem maradhatott – miképpen közelíthető meg, a *Város az Adrián* című Nedjelko Fabrio-regényről szóló írásból idézek: „...a sorsban, az emberre mért szenvedésekben léteztek és léteznek a régióra jellemző sajátosságok, s ezeket Nedjelko Fabrio hiánytalanul számba is veszi, oly gazdagon és plasztikusan, mintha a magunk szüleinek és nagyszüleinek a történeteit hallgatnánk.” (Ennek a „belső együttlátásnak” a jegyében közölte Füzi László főszerkesztőként a Forrásban folyamatosan Kapuscinski *Lapidáriumát*.)

Az újabb korosztályok nem a világháborús, nem az ötvenhatos, nem a hatvannyolcas létélményhez keresik a megnevezéseket, miközben a fogalmak és a szavak egymástól elszakadva, értelmüktől megfosztva kavarnak. A kilencvenes évek új paradigmaváltással telített téridő. Hofmannsthalt felmorzsolta a szavak csillapíthatatlan kavargása. A kilencvenes évek élménye: a világot morzsolja fel a jelenségek lecsillapíthatatlan kavargása. *Ilyen* „könyvtárszobában” olvasunk, indulunk el egy-egy új kötetet behajtva önmagunkba, hivatkozunk az aktív kontemplativitás igényére, mint intenzív és autonóm jelenlétre.